

ŽEMAIČIŲ „DZŪKŲ“ SUPERILGASIS [a:]
(Kiekybė ir spektras)

ALEKSAS GIRDENIS

Apie tai, kad žemaičių „dzūkų“ (endriejaviškių, judrėniškių, veivirženiškių) [a:] ai (plg.: *bā:da* „baido“; *bā:da* „bado“, *lā:ke* „laikė“ : *lā:ke* „lakė“) kartu su [e:] < ei¹ laikytinas superilguoju balsiu ir transkribuotinas kitaip negu daugelio žemaičių [aː], pirmą kartą prieš porą dešimtmečių išgirdau, kalbėdamasis su Vytautu Vitkausku, bene geriausiu šios tarmės žinovu. Būdamas tais laikais labai „principingas“ fonologas, aš tada maniau, kad įsivesti naują balsių kiekybės kategoriją nėra prasmės, nes vienodomis fonologinėmis sąlygomis vis tiek kontrastuoja tik dviejų tipų balsiai: vienur [a.] ir [a], kitur [aː] ir [a.], dar kitur, tarkime, [a:] ir [aː]. Tai, kad šie balsiai savo kiekybe gali radikaliai skirtis nuo „normalių“ ilgųjų balsių, man tuo metu atrodė visai nesvarbus ir, tiesą sakant, ne visai tikras dalykas, kadangi iki pat šiol apie tą skirtumą dialektologai tebekalba neaiškiosiomis užuominomis (plg.: [Salys, 1946, p. 18; Zinkevičius, 1966, p. 90; Grinaveckis, 1973, p. 199]). Bet vėliau, vis dažniau ir artimiau susiduriant su pačiais žemaičių „dzūkiais“, mano abejingumas ėmė nykti ir, kaip matyti jau iš straipsnio [Girdenis, 1979], pamažu pradėjau suvokti, kad šios tarmės [a:] ir [e:] < ai, ei per daug skiriasi nuo kitų žemaičių tos pačios kilmės [aː], [eː], kad galėtume jų skirtingumą visai ignoruoti, nors fonologiškai jis ir nėra reikšmingas².

Klausantis geriausių tarmės atstovų visada susidaro įspūdis, kad žodžiuose *bā:da* „baido“, *rā:ta* „ratą, -o“, *skā:te* „skaitė“ jie taria tartum dirbtinai nu-

¹ Šie balsiai gali būti kilę ne tik iš ai, ei (ypač tai pasakytina apie ē), pvz.: *knā:būote* „knaboti, kapoti“, *kpā:vūote* „kraustinėti“ Trk (← latv. *knābāt, krāvāt*), *pasēs* „pasens“, *tēs* „tesia“ Als, Trk, Žeml, *pētnt'čē* „penktadienis“ Gršl (= *p.ē'tnt'čē* Trk), *mēsā* „mėsa“ (žr. [Būga, 1959, p. 692; 1961, p. 47]; Vitkausko [1978] nuomonė dėl pastarojo žodžio kilmės ir vokalizmo neatrodo įtikinama ir, be to, nekorektiškai nutyli Būgos argumentaciją).

² Per didelis dialektologijos darbų fonologizavimas gali būti net žalingas. Kadangi fonologijai rūpi tik distinktyvinis (plačiau – reprezentacinis) kalbos ar tarmės fonetikos karkasas, net labai ryškios tarmių ypatybės nuosekliame fonologiniame apraše turi būti eliminuotos, jeigu tik jos neatlieka skiriamosios ar bent kulminatyvinės funkcijos. O tarmės, kaip žinoma, gali smarkiai skirtis ne tik fonologinėmis ypatybėmis, bet ir įvairiais subfoneminio lygmenų reiškiniais.

tęstus balsius, daug ilgesnius negu kitų šiaurės žemaičių [aː], [eː], vartojami *vāːka* „vaiką, -o“, *svēːka* „sveiką, -o“ tipo formose. Bet patikrinti šį išpūdį objektyvesniais metodais ilgą laiką negalėjau, nes jaunimas, su kuriuo susidurdavau universitete, taip ryškiai kalbamųjų garsų nebetaria. Tik 1975 m. gruodžio mėnesį pasitaikė reta proga geromis akustinėmis sąlygomis įrašyti į magnetofono juostą eksperimentui tinkamos medžiagos: į Vilnių atvažiavo puikus Veiviržėnų šnektos atstovas Augustinas Dirgėla (1902–1976). Tašyk susitarėme atlikti ir daugiau tyrimų, bet, deja, susitikimas, numatytas 1976 m. gegužės pabaigoje nebevyko – po kurio laiko atėjo žinia, kad tomis dienomis A. Dirgėla miręs.

Tyrimui pasirinkome žodžius *bāːda* : *bāːda*, *lāːka* „laiko“ : *lāːka* „lako“, *ėšmāːna* „išmaino“ : *ėšmāːna* „išmano“, *rāːta* „raitą“ : *rāːta* „rata“, *soskāːta* „suskaito“ : *soskāːta* „suskato“. Su tais žodžiais pats informantas sudarė po trumpą sakinį (pvz.: *tēn tamē jāːujjē bāːda* : *tēn vāːkā* : *mēːršt ēž bāːda*, *jau vēšē darbōːutēːis soskāːta* : *ons pinːngūs grētāː soskāːta* ir t. t.) ir įskaitė juos, įvairiai kaitaliodamas sakinių tvarką, į magnetofono juostą³. Skaityta po kelis kartus lėtoku tempu, labai būdingu tiriamajai tarmei.

Iš įrašo spektrografu KPI-69 VVU Eksperimentinės fonetikos laboratorijoje nufilmuota 60 dinaminių „visible speech“ tipo spektrogramų.

Tolesnė darbo eiga buvo įprastinė (žr., pvz., [Girdenis, Kubiliūtė-Kliukienė, 1982] ir ten min. lit.) – skirtumas tik tas, kad galutinis empirinių duomenų apdorojimas šį kartą buvo patikėtas elektroninei skaičiuojamajai mašinai EC-1060⁴. Skaičiuota pagal mano sudarytą programą „RASA“, kuri leidžia vienu pirminių duomenų įvedimu apskaičiuoti visus reikalingus statistinius parametrus: aritmetinį vidurkį (\bar{x}), kvadratinį nukrypimą (s), variacijos koeficientą (v), 95 (ir 99) proc. pasikliaujamąjį intervalą, Stjūdento (t) ir Fišerio (F) kriterijus; lygių imčių atvejais dar skaičiuojamas skirtumų vidurkis ($\bar{\Delta}$) bei jo įvertinimas Stjūdento [kriterijumi (t_{Δ}), taip pat (kai įmanoma) vieno tipo atsakymų procentas ir atitinkamas *u* kriterijus (lyginant su 50% ir 66,7%).

³ Įrašai daryti VVU Audiovizualinės laboratorijos garsų įrašymo kabinoje magnetofonu „Tembr“ (juostos greitis – 19,05 cm/s, mikrofonas – MD-52A).

⁴ Programavimo kalba – PL/1. Programos deponuotos VVU Kolektyvinio naudojimo skaičiavimo centre (virtualioje mašinoje UG Ø 3). – Čia norėčiau pasinaudoti proga ir širdingai padėkoti docentui Valdui Undzėnui, supažindinusiame mane ir kai kuriuos kitus filologus su svarbiausiais programavimo ir ESM panaudojimo kalbos mokslui dalykais. Esu labai dėkingas ir šio tyrimo iniciatoriui vyr. m. bendradarbiui Vytautui Vitkauskui, taip pat VVU Eksperimentinės fonetikos laboratorijos bendradarbiams Reginei Kliukienei, Violetai Sakevičiūtei ir Petriui Mažeikiui.

Kaip ir kitais panašiais atvejais, matuota balsinio segmento trukmė (ms) ir pirmųjų dviejų formančių vidurio dažnumai (Hz) segmento pradžioje, viduryje ir gale; pokirtinio trumpojo balsio matuotas tik vidurinis taškas.

Eksperimento rezultatai nepalieka nė mažiausios abejonės. Balsis [a:] skiemenyse, kuriuose cirkumfleksui atstovauja tęstinis alotonas, visais atžvilgiais skiriasi nuo „šiaip“ ilgojo (ar pusilgio?) [aː].

Ypač krinta į akis [a:] trukmė: ji visais atvejais daug didesnė negu [aː] trukmė, plg.: $\bar{x}_{(a:)} = 655 \pm 38$ ms, 95% pasikliaujamasis intervalas (toliau – PI) $641 \div 669$ ms, o $\bar{x}_{(aː)} = 272 \pm 54$ ms, PI = $252 \div 292$ ms. Stjudento kriterijus beveik 10 kartų viršija didžiausią kritinę reikšmę ($t = 31,83 > t_{0,001} = 3,47$). Tai, kad šį skirtumą lemia pačių garsų savybės, o ne kalbėjimo tempas, rodo santykinė kiekybė – tiriamųjų balsių trukmės santykis su galinio trumpojo [a] trukme. Šiuo atveju vidurkiai labiau svyruoja (atviros galūnės balsį veikia įvairūs išoriniai faktoriai), bet skirtumas taip pat labai reikšmingas: $\bar{x}_{(a:)} = 8,7 \pm 1,7$, PI = $8,0 \div 9,3$, $\bar{x}_{(aː)} = 3,6 \pm 0,9$, PI = $3,3 \div 3,9$. Ir čia Stjudento kriterijus neleidžia kalbėti apie jokią atsitiktinumą ($t = 14,45 > t_{0,001} = 3,47$): ir šiuo atžvilgiu [a:] daug ilgesnis negu toje pačioje pozicijoje tariamas [aː].

Kadangi [a:] daugiau kaip du kartus (tiksliau – 2,4–2,5 karto) ilgesnis negu „paprastas“ ilgasis [aː], jį tikrai reikia laikyti ne šiaip ilguoju, o superilguoju balsiu – visi kiti tarmės balsiai (išskyrus gal tik [e:]), kurio mes neretėme) turi būti daug trumpesni.

Balsių [a:] ir [aː] spektro ypatybės

Taškas	Formantė	Balsis	$\bar{x} \pm s$ (Hz)	PI (95%) (Hz)	$t \geq t_{0,001}$
Pradinis	F ₁	[a:]	620 ± 50	600 ÷ 640	6,54 > 3,47
		[aː]	700 ± 50	680 ÷ 730	
	F ₂	[a:]	1160 ± 60	1140 ÷ 1180	4,54 > 3,47
		[aː]	1280 ± 130	1230 ÷ 1320	
Vidurinis	F ₁	[a:]	660 ± 40	640 ÷ 670	15,76 > 3,47
		[aː]	800 ± 30	780 ÷ 810	
	F ₂	[a:]	1190 ± 40	1170 ÷ 1200	9,55 > 3,47
		[aː]	1290 ± 50	1270 ÷ 1310	
Galinis	F ₁	[a:]	630 ± 40	610 ÷ 640	5,04 > 3,47
		[aː]	700 ± 70	670 ÷ 720	
	F ₂	[a:]	1230 ± 70	1200 ÷ 1250	4,92 > 3,47
		[aː]	1330 ± 50	1290 ÷ 1360	

Gana ryškūs ir kokybiniai [a:] ir [aː] skirtumai (žr. lentelę).

Kaip matyti, abi formantės labai reikšmingai ($p < 0,001$) skiriasi visuose taškuose, ypač balsio viduryje. Vidutinis sumarinis [a:] formančių nutolimas (Δ) nuo neutralios „fonemos“ [ə] (plg. [Ungeheuer, 1962, S. 87]) yra 520 Hz, kompaktiškumo koeficientas $c=0,911$ (plg. [Пиотровский, 1960, с. 29]), bemoliškumo koeficientas $b=0,170$. Ilgąjį [aː] reikia laikyti kiek mažiau įtemptu ($\Delta=510$ Hz), šiek tiek kompaktiškesniu ($c=0,920$) ir mažesnio įtempimo ($b=0,167$) garsu. Vadinas, [a:] yra įtemptesnis ir uždaresnis balsis, linkęs į ryškiai užpakalinę ir gal net šiek tiek labializuotą artikuliaciją.

Apie šaknies balsio superilgumą signalizuoja ne tik jo paties, bet ir galūnės balsio spektras. Po [a:] trumpajam [a] būdingos tokios formantės: $F_1 = 640 \pm 60$ Hz, $F_2 = 1330 \pm 140$ Hz, o po [aː] — $F_1 = 680 \pm 70$ Hz, $F_2 = 1400 \pm 120$ Hz. Abiejų formančių skirtumai statistiškai reikšmingi (pirmosios formantės $t_{\Delta} = 3,38 > t_{0,01} = 2,76$, antrosios formantės $t_{\Delta} = 2,23 > t_{0,05} = 2,05$): [a] tartum kartoja prieš jį einančio [a:] arba [aː] akustines savybes (po įtemp, tesnio, difuziškesnio ir bemoliškesnio garso jis pats būna kiek įtemptesnis-difuziškesnis ir bemoliškesnis⁵).

Taigi galime daryti tvirtą išvadą: žemaičių „dzūkų“ šnektose [a:] visais atžvilgiais skiriasi nuo ilgojo (pusilgio?) [aː]. Kiekybės atžvilgiu tai neabejotinas superilgasis balsis, o pagal kokybę jis priklauso užpakalinei eilei ([aː] šiuo atžvilgiu artimesnis vidurinės eilės balsiams). Lieka neišku tik viena: kodėl tas skirtumas čia toks ryškus.

Galėtume manyti, kad superilgasis [a:] yra paveldėjęs savo „pirmtako“ — dvibalsio *ai* kiekybę. Bet tai gana abejotinas dalykas, nes šiaurės žemaičių dvibalsiai ilgesni už atitinkamus cirkumfleksinius vienabalsius tik 1,3–1,4 karto (plg. [Girdenis, 1974, p. 180]; panašus ir ilgųjų bei pusilgių balsių santykis, žr. [ten pat, p. 183]). Kadangi superilgumas pastebėtas tiktai visuotinės *ai*, *ei* monoftongizacijos plote, reikia manyti, kad šią ypatybę lemia ne tiek pats [a:] [aː] tipo opozicijų buvimas, kiek didelis jų funkcinis krūvis (plg. [Мартуне, 1960, с. 78–84]). Mažeikių, Telsių, Skuodo ar Salantų šnektose [aː] < ai ir [a.] < -ā- neskyrimas veikiausiai liktų net nepastebėtas, nes *vā-ka* „vaiką, -o“ tipo žodžiai nėra gausūs ir, be to, skiriasi nuo *tā-ka* „taka, -o“ tipo žodžių ne tik šiais garsais. Žemaičių „dzūkų“ šnektose tokia neutralizacija ar defonologizacija sukeltų nepakenčiamą homonimų konfliktą. Tokio konflikto grėsmė tarmėje turėjo sužadinti poliarizacijos tendenciją: [a:], [e:] kito vis ilgesnės trukmės kryptimi, o didesnė trukmė, savo ruožtu, skatino išlaikyti ir gal net labiau paryškinti senąsias kokybines balsių charakteristikas —

⁵ Čia iš karto norisi prisiminti progresyvinės balsių asimiliacijos tendenciją, pastebėtą, tiesa, kitoje šiaurės žemaičių tarmės vietoje [Skirmantas, Girdenis, 1972], bet, kaip rodytų vėlesni stebėjimai, nesvetimą ir žemaičių „dzūkams“ (šiose šnektose reguliaraus dėsningumo, aišku, nėra).

pirmiausia ryškia užpakalinę artikuliaciją ir su tuo susijusį žemą tembrą⁶. Panašia poliarizacija aiškintinas ir didelis šiaurinių žemaičių ϵ , $\rho < i$, u atvirumas, labai kontrastuojantis i , u uždaramui. Šiuos balsius vis žemesnio pakilimo kryptimi stūmė opozicijų $\rho : u = \epsilon : i$ buvimas ir nemažas tų opozicijų funkcinis krūvis (jį ypač padidino telšiškiamis būdingas i , u trumpėjimas prieš-kirtiniuose skiemenyse).

Balsių [a:], [e:] superilgumas, atrodo, verste verčia atsisakyti nuomonės, pagal kurią $a\bar{i}$, $e\bar{i}$ monoftongizacija aiškina kaip paprastas antrojo dėmens nukritimas po „žemaitiškai“ pailgėjusių [a:], [e:] [Явнис, 1900, c. 13; Endzelins, 1951, 59.–60. lpp.; 1974, 21. lpp.; Salys, 1946, p. 18; Grinaveckis, 1973, p. 200]. Cirkumfleksinių superilgųjų balsių atsiradimą lengviau suvokti kaip laipsnišką antrojo dėmens asimiliaciją su pirmuoju dėmeniu: rodos, tik taip galėjo prasidėti pakankamai ryškus kompensacinis skiemens centro ilgėjimas, tapęs minėtosios poliarizacijos išeities tašku.

СВЕРХДОЛГИЙ [а:] В ЖЕМАЙТСКИХ «ДЗУКСКИХ» ГОВОРАХ (КОЛИЧЕСТВО И СПЕКТР)

Резюме

Спектрографический анализ показал, что [а:] в жемайтских „дзукающих“ говорах является сверхдолгим гласным, резко отличающимся от [а:] как количеством, так и различными спектральными признаками (большей напряженностью, бемольностью и др.).

LITERATŪRA

- Būga, 1959 – Būga K. Rinkiniai raštai. – V., 1959. – T. 2.
Būga, 1961 – Būga K. Rinkiniai raštai. – V., 1961. – T. 3.
Endzelins, 1951 – Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. – Rīgā, 1951.
Endzelins, 1974 – Endzelins J. Darbu izlase. – Rīgā, 1974. – 2. s.
Girdenis, 1974 – Girdenis A. Prozininės priegaidžių upatybės šiaurės žemaičių tarmėje // Eksperimentinė ir praktinė fonetika. – V., 1974. – P. 160–198.
Girdenis, 1979 – Girdenis A. Žemaičių džiukavimas: dabartinė padėtis ir istorija // Baltistica. – 1979. – T. 15, sąs. 2. – P. 111–123.
Girdenis, Kubiliūtė-Kliukienė, 1982 – Girdenis A., Kubiliūtė-Kliukienė R. Regresyvinis priebalsių palatalizacijos poveikis balsių spektrui šiaurės žemaičių tarmėje // Kalbotyra. – 1982. – T. 33, sąs. 1. – P. 30–38.
Grinaveckis, 1973 – Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. – V., 1973.
Salys, 1946 – Salys A. Lietuvių kalbos tarmės. – Tūbingenas, 1946.
Skirmantas, Girdenis, 1972 – Skirmantas P., Girdenis A. Progresyvinė balsių asimiliacija pietinėse „dounininkų“ šnektose // Kalbotyra. – 1972. – T. 24, sąs. 1. – P. 91–96.

⁶ Šias upatybes, be abejo, turėjo jau baltų (ir pralietuvių) fonemos *a, *ā (pl. [Гирденис, 1977, c. 302–303]; tradicinės nuomonės, kad šie balsiai buvę vidurinės eilės, dar laikosi Z. Zinkevičius [1980, p. 88]).

Ungeheuer, 1962 – Ungeheuer G. Elemente einer akustischen Theorie der Vokal-artikulation. – Berlin etc., 1962.

Vitkauskas, 1978 – Vitkauskas V. Mėšos pavadinimai žemaičių šnektose // Baltistica. – 1978. – T. 14, sąs. 1. – P. 61–65.

Zinkevičius, 1966 – Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966.

Zinkevičius, 1978 – Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. – V., 1978.

Zinkevičius, 1980 – Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – V., 1980. – T. 1.

Гирденис, 1977 – Гирденис А. [Рец. на кн.:] Балто-славянский сборник. М., „Наука“, 1972, 424 с. – Baltistica. 1977. Т. 13 (1), С. 300–306.

Мартине, 1960 – Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. – М., 1960.

Пиотровский, 1960 – Пиотровский Р. Г. Еще раз о дифференциальных признаках фонемы // Вопросы языкознания. – 1960. – № 6. – С. 24–38.

Явнис, 1900 – Явнис К. Интонации гласных звуков литовского языка. – Ковна, 1900.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas

Lietuvių kalbos katedra

Eksperimentinės fonetikos
laboratorija

[teikta

1986 m. kovo 11 d.